

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

[Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 3, Aralık/December 2023]

Fatma Jale Gül ÇORUK

<https://orcid.org/0000-0003-3807-1501>

Arş. Gör. Dr. | coruk@ankara.edu.tr

Ankara Üniversitesi

<https://ror.org/01wntqw50>

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü

Manzum Sözlük Geleneği Bağlamında Refî-i Kâlâyî'nin Lugât-i Ermeniyye'si Üzerine Bir İnceleme

A Study on Refî-i Kâlâyî's Lugât-i Ermeniyye in the Tradition of Verse Dictionary

Araştırma Makalesi | *Research Article*

Geliş Tarihi | *Date Received*: 19.06.2023

Kabul Tarihi | *Date Accepted*: 17.12.2023

Yayın Tarihi | *Date Published*: 30.12.2023

Atıf | *Citation*

Çoruk, F. J. G. (2023). Manzum Sözlük Geleneği Bağlamında Refî-i Kâlâyî'nin Lugât-i Ermeniyye'si Üzerine Bir İnceleme. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7(3), 2300-2328. <https://doi.org/10.34083/akaded.1316672>

Çoruk, F. J. G. (2023). A Study on Refî-i Kâlâyî's Lugât-i Ermeniyye in the Tradition of Verse Dictionary. *Journal of Academic Language and Literature*, 7(3), 2300-2328. <https://doi.org/10.34083/akaded.1316672>

Makale Bilgisi | *Article Information*

Değerlendirme <i>Review Reports</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik (İki Dış Hakem) <i>Double-blind. (Two External Referees)</i>
Etik Beyan <i>Ethics Statement</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur <i>Ethical principles were followed during the preparation of this study</i>
Etik Kurul Belgesi <i>Ethics Committee Approval</i>	Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir <i>Article does not require an Ethics Committee Approval.</i>
Etik Bildirim <i>Complaints</i>	adeddergi@gmail.com
Çıkar Çatışması <i>Conflicts of Interest</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir <i>The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest</i>
Benzerlik Taraması <i>Similarity Checks</i>	Yapıldı Yes - iThenticate
Telif Hakkı ve Lisans <i>Copyright&License</i>	Yazarlar, dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Bu çalışma Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası lisansı altında yayımlanır <i>Authors publishing with the journal retain the copyright. This work is licensed under Attribution-NonCommercial 4.0 International</i>

© Fatma Jale Gül ÇORUK | Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International

Öz

Yabancı dil öğretiminde yararlanılan ve ilk olarak Arap edebiyatında ortaya çıkan manzum sözlükler, 13. yüzyıldan itibaren Türk edebiyatında da yer edinmeye başlamıştır. Genel olarak Arapça, Farsça eksenli bir gelişim gösterdiği görülen manzum sözlük geleneğinin içinde Bulgarca, Boşnakça, Fransızca, Rumca vb. pek çok farklı dile ait metinler yazıldığı bilinmektedir. Çalışmamıza konu olan Lugât-i Ermeniyye de bu gelenek içinde yer alan manzum sözlüklerden biridir. XVIII. yüzyıl şairi Refi'-i Kâlâyî tarafından yazılmıştır. Çalışmamızda öncelikle Refi'-i Kâlâyî'nin edebî şahsiyeti hakkında genel bilgiler verilmiş ardından Lugât-i Ermeniyye ile bilinen ve bugüne değin bilinmeyen nüshaları hakkında genel bilgiler sunulmuştur. Çalışma dahilinde seçilen bir nüshanın transkripsiyonlu metni verilerek okuyucunun metni daha anlaşılır şekilde görmesi amaçlanmıştır. Ardından eserin şekil, dil ve muhteva özellikleri incelenerek metnin, manzum sözlük geleneği içindeki yeri saptanmaya çalışılmıştır. Yer alan edebî sanatlardan da bahsedilmiş ayrıca kelimelerin tamamına yakını belli konu başlıkları altında tablolar hâlinde tasnif edilerek sunulmuştur. Bu tablolarda Batı Ermenice transliterasyonu ile asılları ve okunuşları verilerek manzum sözlük yazımında rastlanan duyulduğu gibi yazma eğiliminin de daha anlaşılır kılınması amaçlanmıştır. Sonuç bölümünde ise elde edilen verilerin değerlendirilmesi yapılarak Lugât-i Ermeniyye'nin Türk manzum sözlük geleneği içindeki yeri belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Refi'-i Kâlâyî, Lugât-i Ermeniyye, manzum sözlük

Abstract

Verse dictionaries, which were used in foreign language teaching and first appeared in Arabic literature, began to gain a place in Turkish literature from the 13th century. Bulgarian, Bosnian, French, Greek, etc. are included in the verse dictionary tradition, which is generally seen to have developed around Arabic and Persian. It is known that texts were written in many different languages. Lugât-i Ermeniyye, the subject of our study, is one of the verse dictionaries within this tradition. It was written by the 18th century poet Refi'-i Kâlâyî. In our study, firstly, general information about Refi'-i Kâlâyî's literary personality is given, and then general information about Lugât-i Ermeniyye and its known and hitherto unknown copies is presented. By giving the transcribed text of a copy selected within the scope of the study, it is aimed for the reader to see the text more understandably. Then, the place of the text within the verse dictionary tradition was tried to be determined by examining the form, language and content characteristics of the work. The literary arts are also mentioned, and almost all of the words are presented in tables and classified under certain subject headings. In these tables, the Western Armenian originals and pronunciations are given, with the aim of making the tendency to write as heard in verse dictionary writing more understandable. In the conclusion section, the place of Lugât-i Ermeniyye in the Turkish verse dictionary tradition was determined by evaluating the data obtained.

Keywords: Refi'-i Kâlâyî, Lugât-i Ermeniyye, verse dictionary

Giriş

Sözlükler, bir dilin bütün sözcüklerini ya da o dilin belli bir döneminde kullanılan sözcükleri kapsayacak şekilde düzenlenebilmektedir. Sözlükler açıklamalı, örnekli ya da resimli olarak hazırlanabilmekte; dil bakımından ise tek dilli, iki dilli ya da çok dilli bir yapıya sahip olabilmektedir. Bilinen en eski sözlük, “Sümerce-Akadca karşılıklar kılavuzu niteliğindeki Urra Hubullu’dur” (Akalın, 2010, s. 270).

“Türklerde, doğu dünyası doğrultusunda gelişmiş eski bir sözlükçülük geleneği vardır” (Aksan, 1998, s. 115). Türk sözlükçülüğünün ilk örneğini Divânü Lugâti’t-Türk ile Kaşgarlı Mahmut vermiştir. Ardından gelen süreçte hem Anadolu hem de Çağatay ve Memluk sahalarında Arapça, Farsça, Türkçe odaklı pek çok sözlük hazırlanmıştır. Türk edebiyatında azımsanmayacak sayıda yer teşkil eden ve bilinen sözlük formatının dışında kalan manzum sözlüklerin ortaya çıkışında ise İslam kültürünün etkisi bulunmaktadır. Manzum sözlükler ilk olarak, 11. yüzyılda Arap edebiyatında kaside şeklinde yazılmıştır. İki dilli manzum sözlüğün ilk örneğine ise 13. yüzyılda rastlanmaktadır (Öz, 2010). Öte yandan Türk edebiyatı açısından bakıldığında bir edebî metnin, manzum olarak kaleme alınması yeni bir durum değildir zira “tefsir, fıkıh, akâid, hadis, tezkire, gramer, tarih, astronomi, musiki, tıp konusundaki birtakım eserler de” (Okumuş, 2008, s. 309) manzum olarak kaleme alınmıştır. Türk edebiyatındaki ilk manzum sözlükler de Arapça-Farsça olmak üzere iki dillidir ki bunun ilk örneği, “İsfahan kadısı Seyfüddîn Zekeriyâ’nın torunu Çemişgezek kadısı Şemsüddîn Ahmed’in oğlu Şükrullah’ın 640/1242 yılında nazmettiği Zühretü’l-Edeb” dir (Öz, 2010, s. 48).

Zamanla artan sayı ve çeşitlilikte manzum sözlük örnekleri verilmeye devam edilerek Arapça ve Farsçadan başka dillerde de sözlükler hazırlanmıştır. Ağâh Sırrı Levent bu duruma şu cümlelerle dikkati çekmiştir: “Divan şairleri manzum lügat tertip etmek merakına da düşmüşlerdir. O kadar ki, yalnız Arap ve Fars dillerine ait lügatlerle kalmamışlar, Fransızca, Rumca ve Ermenice lügatler bile tertip etmişlerdir” (Levent, 2017, s. 645). Ağâh Sırrı Levent ile aynı yıl Selim Nüzhet Gerçek de Akşam Gazetesi’ndeki yazısında manzum sözlüklere dikkati çekmiş; farklı dillerdeki sözlüklerden örnekler vermiştir (Gerçek, 1941).

Hem şekil hem de içerik olarak geleneksel sözlük yazımından farklı bir yapı sergileyen manzum sözlükler, “belli bir maksat ve belli kelimeler seçilmek suretiyle oluşturuldukları için hem ezberi kolay hem de ihtisas sözlüğü olarak dikkat çeken eserlerdir” (Kılıç, 2007, s. 277). Akılda kalıcılık yönünün ağır basması nedeniyle öğrencilere, yabancı dillere ait kelimelerin ezberletilmesinde tercih edilmiştir: “Yabancı dil öğretimine giriş aşamasında dil öğrenimini kolaylaştırmak, yabancı dilin basit ve öncelik arz eden kelimelerini karşılıklarıyla birlikte ezber yoluyla öğretmek gibi amaçlarla hazırlanmıştır” (Öz, 1997, s. 219). Manzum sözlüklerden sadece kelime öğretiminde değil; dilbilgisi kurallarını, edebî bilgileri ve aruz bilgisi öğretiminde de yararlanıldığı bilinmektedir. Ayrıca “Yabancı dilde metin okuma aşamasına gelme süresini kısaltmak, sözcük ezberini ve dil öğrenimini kolaylaştırmak gibi amaçlarla kaleme alınmış olan bu sözlükler, dil öğretiminde bir ders kitabı olarak okunmuş ve okutulmuştur” (Ölker, 2022, s. 221). M. Dursun Erdem (2005, s.

198), manzum sözlükleri niteliklerine göre üç grupta toplamaktadır. Her birinin içerik ve hacimlerinin farklılığına dikkat çekilen bu ayrıma göre; ilk grubu Sıbyan mekteplerinde ezberletilmek üzere hazırlananlar oluştururken; ikinci grupta Sıbyan mekteplerini bitirmiş olan çocuklar için hazırlananlar ve üçüncü grupta da nazire olarak yazılanlar yer almaktadır. Öte yandan manzum sözlükler, sadece Sıbyan mekteplerinde okutulmamış aynı zamanda "tekke, dergâh, medrese gibi insanların belli bir amaç etrafında toplandığı çeşitli müesseselerde de rağbet görmüştür" (Kılıç, 2006, s. 85).

Manzum sözlüklerin şekil özelliklerine gelince, çoğunlukla mesnevi nazım şekliyle yazılmışlardır. Buna bağlı olarak giriş yani mukaddime kısımları bulunur. Ana kısım olan sözlük kısmı ve hâtîme adı verilen sonuç kısmı bulunur. Kılıç (2007, s. 342), bu tür sözlüklerin giriş kısımlarında klasik bir divan tertibini andıran hamdele ve salveleden sonra, eserin telif sebebinin anlatıldığı bir küçük bölümün de yer aldığını; sebab-i telif kısmında eserin hangi sebep ve amaçla yazıldığı ayrıca belirtilip eserin isminin verildiğini ve ayrıca dil öğrenmenin faydaları hususunda müellifin görüşleri ile de bu bölümde karşılaştığını belirterek manzum sözlüklerin toplam beyit sayılarının büyük oranda farklılık gösterdiğini, 100 beyitten başlayıp 1300 beyite kadar ulaşan hacimdeki manzum sözlüklere rastlamanın mümkün olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca manzum sözlüklerde karşılığı verilen kelime sayısı ortalamasının 500 ila 3000 arasında değiştiği görülmektedir. Tekrar esasına dayanan manzum sözlüklerde belli konuya ait kelime grupları bir arada sunulabildiği gibi, birbiriyle kafiye ve ahenk oluşturan kelimeler de bir arada verilebilmektedir. Manzum sözlükler, "tuhfe, nuhbe, nisâb, lügat, manzume, nazm gibi isimlerle adlandırılmışlardır" (Tiryakiol, 2013, s. 10).

Manzum sözlükler, bilimsel bulunmadıkları ya da onlara edebî bir değer atfedilmediği için uzunca bir dönem üzerlerinde herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Çalışmaların yapılmaya başlandığı süreçte sözlüklerin ağırlık merkezini Farsça-Türkçe, Arapça-Türkçe ya da Türkçe-Arapça-Farsça odaklı sözlükler oluşturmuştur. Bunların yanı sıra incelememize konu olan bu Ermenice-Türkçe sözlük gibi Osmanlı Devleti'nin bir parçası olan milletlere ait dillerde ya da batı dillerinden herhangi birini odağına alarak nazmedilen sözlükler arasında, Mustafa Sabri'nin Türkçe-Bulgarca *Tuhfe-i Sabri an Lisân-ı Bulgarî*'si, Bosnalı Üsküfî'nin Boşnakça-Türkçe *Makbûl-i Ârifî*'si, Ahmed Fevzi Kîserdârzâde'nin Türkçe-Rumca *Tuhfetü'l-Uşşâk*'i, Yusuf Hâlis Efendi'nin Türkçe-Fransızca *Miftâh-ı Lisân*'i vd. yer almaktadır.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında, Türk sözlükçülük geleneği içinde yer alan manzum sözlüklerden Lugât-i Ermeniyye hakkında bugüne kadar manzum sözlük geleneği bağlamında bir incelemenin yapılmamış olması itici bir unsur olmuştur. Çalışmamızda, manzum sözlüğün aktarım metninin doğru bir şekilde sunulmasının yanı sıra müellifi, nüshaları ile kelime hazinesinin niteliği hakkında da detaylı bilgiler sunulması amaçlanmıştır.

Eserin Müellifi: Refî'-i Kâlâyî

Asıl adı Mehmed Emin (d.1760/ö.1822) olan şair XVIII. yüzyılda İstanbul'da yaşamıştır. Şairin babası kumaşçıdır hatta kendisinin de aynı meslekten olduğunu Bursalı Mehmet Tahir (1972, s. 199) şu sözlerle ifade eder: “*Evvvelce kumaşçı iken mesleğini terk ederek ilim tahsiline başlamış ve tarikat-ı aliyyeden de feyz almıştır.*” Muallim Naci'nin Esâmî (h. 1333) adlı eserinde belirttiğine göre, Kâlâyî (kumaşçı) unvanını almasının sebebi de baba mesleğidir. Fatih medresesinde derslere katılarak geleneksel ve rasyonel bilimleri Arapça ve Farsça olarak öğrenmiştir (Dankoff, 1996, s. 1). Kadılık yaptığına dair kayıtlar bulunmaktadır ki “*Divanındaki Niyaznâme adlı manzumesinden şairin bu hizmetini Vidin valisi Ali Paşa'nın hizmetindeyken yaptığını öğreniyoruz*” (Aksoyak, 2001, s. 160).

Şahsi özelliklerine dair bazı bilgiler, Sürurî'den ve kendi yazdıklarından öğrenilmektedir. Sürurî, cilt hastalığı olduğundan ve tütün, kahve, afyon vb. alışkanlıklara sahip olduğundan bahsetmesinin yanı sıra “*patlasun ateş alub Topkapulu Kâlâyî*” dizesiyle de İstanbul Topkapılı olduğu bilgisini doğrulamaktadır. Aile hayatı hakkında ise evli ve iki çocuğunun olduğu bilgisi bulunmaktadır: “*Divanındaki tarih beyitlerine göre Kâlâyî'nin İsmail Rıza (d.1797) ve Ahmed Münib (d. 1801) adlı iki oğlu dünyaya gelmiştir*” (Aksoyak, 2001, s. 161). Vefatı üzerine Kıbrısîzâde İsmâil Hakkı Efendi, “*Aldı Hakk'dan cân Kâlâyî kumaş-ı cenneti*” şeklinde tarih düşmüştür. Fatîm Tezkiresi'ne göre de Topkapı dışındaki kabristana defnedilmiştir (Çiftçi, 2018, s.205).

Kâlâyî'nin edebî yönüyle ilgili genel olarak olumsuz bir kanaat bulunmaktadır. “*Divan şiiri nazım şekillerinin hemen hepsinde şiir yazan Refî'in şiirleri sanat kıymeti taşımaktan uzaktır*” (Karavelioğlu, 2007, s. 526) görüşü bulunmakla birlikte Muallim Naci'nin “*eş'âr-ı var ise de pek âdidir*” (Naci, 1333, s. 149) şeklinde düştüğü bir not da bunu destekler niteliktedir. Ayrıca Fatîm Tezkiresinde örnek olarak sunulan şiiri de şekil yönünden eleştirilmiştir ancak Kâlâyî Divanı üzerine çalışan Bilal Alpaydın (2007, s. 13), Kâlâyî'nin edebî yönü hakkında diğer görüşlerin aksine şu yorumu yapmaktadır: “*Dîvân şiirinde kullanılan birçok türde şiirler yazan Kâlâyî'nin biçimde mükemmelliği aramaktan ziyade içerikte birçok yeniliği aramaya çalıştığı söylenebilir.*” Bilinen iki eseri (divanı ve lügati) bulunan Kâlâyî'nin en çok kullandığı nazım şeklinin tarih olduğu görülmektedir ki Divan'ında “*21 kaside, 57 gazel, 10 musammat, 153 tarih, 24 beyit, 2 kıta, 3 muamma mevcuttur*” (Karavelioğlu, 2007, s. 526).

Lugât-i Ermeniyye

Lugât-i Ermeniyye, Türk edebiyatına ait Arapça ve Farsça dışında yazılmış nadir manzum sözlüklerden biridir. Kesin yazılış tarihi bilinmemekle birlikte, bugüne değin manzum sözlükler üzerine yapılmış çalışmalarda 1800 civarına tarihlendirildiği görülmektedir. Hakkındaki ilk ve tek çalışma, 1996 yılında Amerika'da *The Versified Armenian-Turkish Glossary by Kalayi* adıyla Robert Dankoff, Turgut Kut ve J. J. S. Weitenberg tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada yazar, eser, eserin ulaşabildikleri dört nüshası hakkında bilgi verildikten sonra eserin Türkçe transliterasyonunun yanı sıra İngilizce ve Türkçe

çözümlemesi üzerine çalışılmış ayrıca fonetik incelemesi yapılmıştır. Bu çalışmada manzum sözlük geleneği bağlamında herhangi bir inceleme yer almamaktadır.

Günümüzde yapılan bazı çalışmalarda (Babacan, 2017; Demirci, 2012) Lugât-i Ermeniyye ile Millî Kütüphane'de Yz. FB 165 varak 1b-6b kayıt numarasına sahip metnin birbirinden farklı olduğu düşünülerek manzum sözlük geleneğinde Ermenice-Türkçe iki sözlüğün bulunduğu kaydı sehven düşülmüştür ancak Millî Kütüphane'deki ilgili metin, Lugât-i Ermeniyye'nin bir başka nüshasıdır, farklı bir metin değildir. Dolayısıyla yukarıda anılan ve dahi kaynakçada bilgileri verilen çalışmaların yapıldığı tarihlerde künye bilgilerine sahip olunan tek bir Ermenice-Türkçe manzum sözlüğün varlığı bilinmekteydi.

Öte yandan çalışmamızın ilerleyişi esnasında, Lugât-i Ermeniyye'den daha eski bir tarihe ait olan ve üzerine ayrı bir çalışma hazırladığımız ikinci bir Ermenice-Türkçe manzum sözlük bulunmuştur. Dolayısıyla şu anki bilgilerimiz ışığında "bugüne değin yazılmış iki farklı Ermenice-Türkçe manzum sözlük bulunmaktadır." diyebilmekteyiz.

Eserin Nüshaları

Lugât-i Ermeniyye'nin elde edebildiğimiz yedi nüshasına ilişkin bilgiler şu şekildedir:

1. İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Kitapları, T423.8 REFT423.8 1247 H 1, 8 varak.
2. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, NEKTY04005, 4 varak.
3. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal Koleksiyonu, NEKTY10210/03, 4 varak.
4. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Kütüphanesi, XX (2449688.1), 8 varak.
5. Süleymaniye Kütüphanesi, mikro 4065, 3 varak.
6. Ankara Millî Kütüphane, Yz. FB 165, 6 varak.
7. Kaynağı bilinmeyen bir nüsha, 4 varak.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda T423.8 REFT423.8 1247 H1 kayıt numarasıyla yer alan nüsha, 1247 (1831) yılında ta'lik hattıyla istinsah edilmiştir ve "*li-muharririhî Refi'-i Kâlâyî Lugât-i Ermeniyye*" başlığını taşımaktadır. Nüshanın müstensihî belli değildir. Kapak hariç 8 varaktan oluşmaktadır.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde NEKTY04005 kayıt numarasıyla yer alan ve Fazıl Hüseyin Tahir Ömerzade Safedi tarafından *Mecmua-i Eş'ar* adıyla 1810 yılında istinsah edilmiş olan eserin içinde "*Der Manzûme-i Lugât-i Kâlâyî rahmetullâhî teâlâ*" başlığıyla eserin bir nüshası bulunmaktadır. Ta'lik hattıyla yazılan eserde sadece başlıkta, birkaç beytin tamamında ve satır altı numaralandırmalarında kırmızı; metnin geri kalanında ise siyah mürekkep kullanılmıştır. Nüsha 4 varaktan oluşmaktadır.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde NEKTY10210/03 kayıt numarasıyla yer alan nüsha, Kâlâyî'nin diğer bazı metinleriyle aynı yazmada yer almaktadır. Nüshanın müstensihî ve istinsah tarihi belli değildir. "*Lugât-i Lisân-ı Ermeniyye*" başlığını taşımaktadır. Ta'lik hattıyla yazılan eserde, başlıkta ve satır altı numaralandırmalarında

kırmızı; metnin geri kalanında ise siyah mürekkep kullanılmıştır. Kapak hariç 4 varaktan oluşmaktadır.

İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Kütüphanesi'nde XX (2449688.1) kayıt numarasıyla yer alan nüshanın müstensihisi ve istinsah tarihi belli değildir; metnin herhangi bir başlığı bulunmamaktadır. Rikâ' hattıyla yazılan nüshanın tamamında kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Kapak hariç 8 varaktan oluşmaktadır.

Süleymaniye Kütüphanesi'nde yer alan nüsha, mikro 4065 numarasıyla kayıtlı *Mecmuâ-i Eşâr* adlı eserin içinde yer almaktadır. Yazma, Bursalı Müderris Mehmed Eşref tarafından kopyalanmıştır. "*Lugât-i Ermeniyye li-cenâb-ı Refî'-i Kâlâyî*" başlığını taşımaktadır. Ta'lik hattıyla yazılan nüshanın elimizdeki örneği siyah-beyaz olduğu için mürekkep rengine dair bir bilgi bulunmamaktadır. 6 varaktan oluşmaktadır.

Ankara Millî Kütüphane'de Yz. FB 165 kayıt numarasıyla yer alan nüsha, nesih hattıyla istinsah edilmiştir ve "*Manzûme-i Lugât-i Ermeniyye li-muharririhî Refî'-i Kâlâyî*" başlığını taşımaktadır. Eserin yazımında, başlık ve satır altı numaralandırmalarda kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Diğer nüshalardan en önemli farkı, beyitlerin farklı sırayla, karışık şekilde istinsah edilmiş olmasıdır. Kapak hariç 11 varaktan oluşmaktadır.

Ve kaynağı bilinmeyen son nüsha ise, "*Tuhfe-i Nazariye Lugât-i Ermeniyye Âsâr-ı Refî'-i Kâlâyî*" başlığını taşımaktadır. Rikâ' hattıyla yazılan nüshanın elimizdeki örneği siyah-beyaz olduğu için mürekkep rengine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Nüsha 4 varaktan oluşmaktadır.

Nüsha özelliklerini örneklendirebilmek adına çalışmamızın sonunda yer alan Ekler bölümüne her nüshadan birer beyit görseli eklenmiştir.

Transkripsiyonlu Metin

Transkripsiyonlu metin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, T423.8 REFT423.8 1247 H1 kayıt numarasıyla yer alan nüshaya aittir. Hem okunurluk açısından en iyi nüshalardan biri olması hem de hata/eksik oranının diğerlerine nazaran az olması nedeniyle bu nüshanın kullanılması tercih edilmiştir. Kelime okunuşlarının yazımında ise İlicak & Goshgarian (2006, s. 1-2) ait *Kendi Kendine Ermenice* adlı kitapta yer alan alfabe tablosu referans alınmıştır.

Eserin dil, şekil ve muhteva özellikleri açıklanmadan önce eserin metninin bir bütün hâlinde sunulması amaçlanmıştır:

li-muharririhî Refî'-i Kâlâyî Lugât-i Ermeniyye

- 1 tañrıya aşvas kiristos didiler beygambere
şâha dirler taķavor hem mu'teber bir eksere
- 2 mançuk oğlan kızdır aħcık ustaya varbed dinür
ķardaş aħbar oldu ise mâr dirler mädere

- 3 gel eġu niste otur hem ġayna tırdur git kına
hem zurıtsa söyledir şışdur hıpa al ezber
- 4 kit burun ağız berandır hem saķal adı moruķ
aşķ göz anġac kulaķ oldu ġuluķ dirler sere
- 5 gel ne istersin baķayım eġu nayim inc ġuzes
hem ne boķ yersin dimek inc kaķ ġudes boķ yere
- 6 baķ naye adem geliyor mart eġu hem çek kaşe
cılar olmaz miġudem ben yiyemem birden bire
- 7 cur su cernaķ cur araķ meydır kini ateş ġıraķ
cünbüşe hındım didiler cem´ olunca bir yere
- 8 serhoşa dirler kinov hem söylenir mecnuna hent
kullıġa paıvor zargedir urdur nere
- 9 tır kaıudur bats aķ ġotse kaıadır gitsi kał
hats etmek baıne öpmek marıarid dir gevhere
- 10 mec iće dir hem maıt tınem ićine koıayım
pırne tut bızdık küćükdir meġmuıur ver bir kerre
- 11 amburav hırmaya dirler oldu badem adı nuş
miġre bal bekmez anuş bilmem ne boķ yer sükkere
- 12 şan köpek havdır tavuķ havkit yımurıa per getür
kes yarımđır ġice yarısına dir kes ġişere
- 13 mis ete dir vor ġöte oldu taşak adı ġoġov
oşuruġa der didiler iki oşuruķ derdere
- 14 tındur ev miftaıa ballık hem hımmam banikdir
ġodre kırdır ġıdıre kes hem azġuluķ dir berbere
- 15 oski altın aķće ıřdaķ keseye toıbraķ dinür
hem ġıdor oldu para bilmez isen şor kaşbara
- 16 ermeniye didiler hay müselman oldu dacıķ
seyyide didiler ġanac ve hem daıı her ahzere

- 17 yevmi bazara kiraki oldı paşqalya zadik
astuzı parin selamdır anla sen miydığıra
- 18 tuht kağıd yüz eres hem dasnıhink oldı teres
itsi at çori kaçtırdır avanaç dirler hıra
- 19 dir gılır anlar sike şorsan da anı parsike
koy aşığı var sike tovdur didiler koyvere
- 20 bir iki üç dört ve beş meg erğuk irek çors ve hink
altı vets uhtu yedidir baç lisān-ı margara
- 21 hem utu oldı sekiz hem ini dası toköz on
oldu yigirmi kışan ersun otuz kaşmerlere
- 22 kırka karasun elli itsun altmışa vatsun dimiş
yetmiş yetmiş dirler çekme zahmet yok yere
- 23 seksen ve toksan yağışmaz lisān-ı ermeni
yüz harur oldı didiler yüzleri olsun kara
- 24 bir öpeyim azıcık tur ey oğul kaçdı çüküm
megmu baçam kışmi ğena ey dıga cüc ğaynara
- 25 ğāfilātün ğāfilātün ğāfilātün ğāfilātün
ermeniler böyle boç yer tā varınca kaçşara

Bahr-i diger

- 26 ğınğaħar şağdıca dirler gügegidir sanaħar
hırsinik oldı düğün ğars gelin aña uyar
- 27 didiler buts ama ammā anı şor kırkıordan
ki hoşor dirse büyükdür arakil başı şıgar
- 28 ğınıtör elmaya ve danz armuda dirlerse nola
daħi danzım dime ‘aynı taşağımdır tekrar
- 29 gidelim kaçk eli gertanç ise yüri kaledir
hem kaçışdırma miħarner daħi oynama miħar
- 30 didiler mār anaya ğar babaya anlar kim
ola mār ğarda adāvetle eşeklik derkār

- 31 karşıya didi timats yavaşa didi gamats
daği vaze vaze çâpik çâpıke dir anlar
- 32 eskici kaçbara şor bilmez anı her birisi
ki gâlık oldu pabuc kâlıbı oldu gâğbar
- 33 didiler aya luşağa güneşe dirler arev
anirav dirse yalancı âmira dirse kibar
- 34 didi kaynataya aner daği damada pesa
hem gñnik oldu qarı kim aña nik olsa uyar
- 35 keft ağıke diseler keyfin egü mü diyedir
inzi dur hem bana ver dir ise virmem çimidar
- 36 es kezi ben sanadır as kezi demek bu sana
hima kuşam dime şimdi gelürüm gelme mişar
- 37 zaskos oldu ise yorğan çıvan oldu urgan
kışa gârc uzuna argan daği hem al dime ar
- 38 hem bağats eksige dirlerse limân oldu tamam
aza kiş dir çoğa şade çığa yok oldu ga var
- 39 üzüme didi havoc incire hem tuz didiler
simeruğ karbuza dirlerse varun oldu hıyar
- 40 parç dur bardağı ver yukarıya didi veran
manç per hem daği oğlan alete didi var
- 41 ters gârnes demek içerye alur mısın
carner almaz dimedir hem dise virmez o cıdar
- 42 tuđu dirler limona hem daği inguz koza dir
zerkevil ayva dimekdir daği nur oldu enâr
- 43 nola babuğ dise cedde daği dilenciye dir
hem gulâmpâreye kim sâilikündür bi`ar
- 44 barge yat oduna hem pat kömüre korzeli dir
zarge ur egriye zur hem diseler virme midar

- 45 ahve sucur ıma i hamme dimek ya'ni buyur
mea avas dise gy ideyor istigar
- 46 ansirev yamura cuvn ara dimilerse nola
didiler yaz ile ıa oldu amar ile samar
- 47 kediyeye didi adu fareye hem mu didiler
yılan ots oldu diratsu oumu olsa ne var
- 48 vorza ibneye dimiler eger inanmaz isen
yei anda olur ol var terese or tekrar
- 49 yei nor eskiye hin dir dai lior oldur
ane agır dimekdir itme dinr ise minar
- 50 pord hem ya'ni gberek oldu unim ile unim
biri yef 'alleyeyim dimek anın birisi var
- 51 zer eldir peyim elini zergit banam
geydireyim dise aknam dai patdos destr
- 52 ıysrem es kerni gya severim ben seni dir
mi zuritsem zo dimek syolemem olan deyyr
- 53 cum'a irtesi hafta baıdır didi abat
kiraki didii te gni gya ki Pazar
- 54 eru aptiyle irek apti arek apti dai
bzr irtesi alı ile cihrenbi pzr
- 55 pencenbe dai cum'a ne dimek dir isen
hink abti dimi urpatla diratsu abar
- 56 sana bir alpa alayım gel olan gitme
kezi meg alpa arnem eu manu mertar
- 57 faaltn faaltn faaltn faaltn
'amel it bocı muradın szi zere her br

Bahr-i diger

- 58 araya ırnak didiler ola tev
ırmızı armir siyh oldu sev

- 59 hasta kalın inceye didi parağ
zov deniz oldu kim gemi aştanak
- 60 surd şovuk dake şıcağ canpa yol
pındıra gıdnas dise ara bul
- 61 iste uze isteme muzer dimek
dise cicur ya'ni o göster dimek
- 62 koyuna oçkar didi kuzuya qar
canc sinek cenc koku hovdur rûzgâr
- 63 hem göge erkink dimiş yir kedin
şer ile hayra didi car u parin
- 64 tun dime vardin ise çöz arsike
lamuke dilber ise burağ sike
- 65 şu da kolay güç ne dimek tizvar
genç adı madğaş ise zer ehtiyâr
- 66 dirsege armuğ didi votkı ayak
şoğ ile şıhdor şoğan sarımsak
- 67 boyuna şillik didi maz oldu şac
arpa gıriy hınça soren zar ağac
- 68 hem haru ne modike uzak yakın
oldı beyâz cermağ ve şarı değın
- 69 uğd deve yez öküz ve govo inek
gısse dime ya'ni ne söyler dimek
- 70 arc öne dirler ise arda edeğ
yan kovadır igneye dimiş aseğ
- 71 hayeli dir ayneye kuş cıncuğık
daği fenâ keş dime eyü ağık
- 72 uykuya kun hor dime ya'ni kuyı
hem kınanas oldu dise var uyi

- 73 bağla ğabe bağlarım oldı ğabem
hem daħi cuzer ne dimek istemem
- 74 zuķ balıķ gir dime oldı madir
daħi cicüvrnik perestüya dir
- 75 meħke güneħdir tütüne muħ didi
meşķ bel oldı kuşak adı ķodi
- 76 ķorkma mivaħnar dimedir çan şadâ
daħi uraħs olsa dimekdir şafa
- 77 arsike zo şad ğisirem es kezi
çöz çocuk çok severim ben seni
- 78 muħtelifün muħtelifün muħtelifün
- 79 zihniyle Kâlâyi kelâmı bulur
ermenı cedinde yok Allâh bilür

Eserin Şekil, Dil ve Muhteva Özellikleri

Eser, mesnevi nazım şekliyle yazılmıştır ve 79 beyitten oluşmaktadır. Diğer manzum sözlüklerde görülen kıta kullanımı bu sözlükte bulunmamaktadır. Aynı zamanda diğer manzum sözlüklerdeki gibi, mesnevi nazım şeklinin de etkisiyle görülen, Mukaddime-Sözlük-Hâtime tertibinde düzenlenmemiştir ve mukaddime kısmı bulunmadığı için yine pek çok manzum sözlükte yer alan hamdele ve salvele de yer almamaktadır.

Metin, manzum sözlüklerin yapısına uygun olarak harekelidir. Beyitlerin altına kelimeleri eşleştirmeyi sağlayan numara çiftleri yazılmıştır. Bir kelimenin karşılığının hangi kelime olduğu net şekilde görülebilmektedir.

Kalâyî, nazmında 2 bahir kullanmıştır ve 25, 57 ve 78. beyitlerde hangi vezinleri kullandığını belirtmiştir. Buna göre;

Metinde kullanılan aruz vezinleri

Bahir	Vezin	Beyit Numarası
Remel	Fâilatün Fâilatün Fâilatün Fâilat	1-25
Remel	Fâilatün Fâilatün Fâilatün Fâilat	26-57
Seri ⁴	Müfteilün Müfteilün Fâilün	58-79

Kelimelerin okunuşlarının verilmesi manzum sözlüklerin eksik yanlarından biridir. Bu metinde de dikkati çeken en önemli dil özelliğini bu oluşturmaktadır. Şair, Ermenice

kelimeleri duyduğu ya da anladığı şekilde yani telaffuzuyla kaleme almıştır ve bu durumu son beyitte, "**zihniyle Kâlâyi kelâmı bulur**" diyerek kendisi de ifade etmiştir.

Kelimelerin telaffuzlarının verilmesi, metin çözümlemesinde kelimelerin ne olduğunun anlaşılmasını güçleştirmektedir. Bu metinde de bazı beyitlerde verilen Türkçe anlam bile kelimeye ulaşılmasına katkı sağlayamamaktadır. Bazı kelimelerin temel anlamlarıyla değil ikinci ve/veya daha sonra gelen anlamlarıyla ya da anlam ilgisi bakımından kurulan bağ nedeniyle oluşan anlamlarıyla karşılanmış olmaları bu güçlüğü pekiştirmektedir. Örneğin, **ճւճղնլ** (*cncğuk*), *serçe* anlamına gelmektedir. Metinde iki yerde *cincüğük* ve *cicüvrnik* şeklinde farklı telaffuzlarla kullanılmıştır. İlk kullanımda kelime karşılığı olarak *kuş* verilirken ikinci kullanımda *kırlangıç* karşılığı verilmiştir. Kelimenin ilk kullanımı, doğru yazımını anımsatırken ikinci kullanımının ne yazımı ne de anlam karşılığı kelimeye ulaşmayı kolaylaştırmıştır.

Bir diğer ve metnin çözümlenmesini zorlayıcı nokta, Ermenicede yer alan çift sesli harflerin [*đ (ts)*, *đ (dz)*, *ğ (ts)*] karşılıklarında yaşanmıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi şair, kelime karşılıklarını okunuş esasına göre daha doğrusu duyduğu ya da anladığı gibi yazdığı için bu harflerin karşılıklarında da herhangi bir gramer kaygısı gütmemiştir. Bu harflerin bulunduğu kelimeleri verirken *đ (ts)*, *đ (dz)*, *ğ (ts)* harflerini *z*, *s*, *ç*, *t* karşılıkları olarak kayda geçirmiştir. Ayrıca *đ (c)* harfini bazen *c* bazen de *ç* olarak kaydeden Kâlâyî, *ղ (ğ)* harfini ise bazen *ğ* (gayın) ile bazen de *ç* (hı) ile karşılamıştır.

Manzum sözlüklerde genel olarak ezber kolaylığı olması bakımından benzer kelimelerin, kafiyeli kelimelerin ya da zıt anlamlı kelimelerin vb. bir arada sunulduğu görülmektedir. Bu durum, incelediğimiz metinde de geçerli olmakla birlikte bazı kelimelerin vezin ya da kafiye kaygısıyla tekrar edildiklerinin de belirtilmesi gerekmektedir. Örneğin, 4. beyitte insan vücuduna ait kelimeler bir arada sunulmuştur:

"kit burun ağız berandır hem sahal adı moruğ"

1 1 2 2 3 3
aşğ göz anğac kulağ oldı ğuluğ dirler sere"
1 1 2 2 3 3

Ya da 38. beyitte zıt anlamlı kelimelerin bir arada sunulduğu görülür:

"hem bağats eksige dirlerse limān oldı tamam"

1 1 2 2
aza kiş dir çoğa şade çığa yok oldı ğa var"
1 1 2 2 3 3 4 4

Ya da 58. beyitteki gibi kafiye oluşması adına aralarında anlam bağı bulunmayan kelimeler birlikte kullanılmıştır:

*"arğaya ğırnak didiler kōla tev
kırımızı ğarmir siyāh oldı sev"*

Eserde edebî sanat kullanımı ise ilk olarak 7. beyitte yer alan **cermak cur** kelimesinde karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin anlamı “**beyaz su**”dur. Burada **arak yani rakı** karşılığında verilerek ad aktarması yapılmıştır. Öte yandan bu kullanım şekline edebî metinlerde de rastlayabilmekteyiz: Suat Derviş, *Fosforlu Cevriye* adlı eserinde “*Bir cigara içsen bir daha çermak çura dönüp bakmazsın*” şeklinde cermak cur ifadesini kullanmaktadır. (Derviş, 2004, s. 39)

8. beyitte yer alan “**kullığa paşvor**” ifadesinde de benzer bir anıştırma bulunmaktadır. Buradaki **patvor** aslında **patuavor**’dur ve “**onurlu, saygın insan**” anlamına gelmektedir (Dankoff vd., 1996, s. 7) ancak **kulluk** kelimesinin karşılığı olarak verilmesi aykırı bir görünüm sergilemektedir. Bu noktada Osmanlı kulluk sistemi akla gelmektedir. Bu sistemde yeniçeriliğe kaydedilen acemi oğlanlarına “**kulluk neferi**” adı verilmektedir. Buradan yola çıkılarak kulluk karşılığı olarak verilen **patuavor** kelimesiyle kastedilenin yeniçerilik olduğu düşünülmektedir.

16. beyitte yer alan “**seyyide didiler ganac**” ifadesinde de bir başka edebî sanat karşımıza çıkmaktadır. Burada **ganac** olarak sunulan kelime **lululuş** yani **yeşil** anlamındadır. Bu metindeki karşılığına bakıldığında seyyid kelimesinin anlamı yeşil gibi gözükmemektedir ki kelimenin böyle bir anlamı bulunmamaktadır. Ancak bu doğrudan kelime anlamı değil bir anımsatmadır ki Osmanlı döneminde Seyyidlerin yani peygamber soyundan gelenlerin, toplum içindeki ayırt edici özelliği olarak günlük hayatlarında başlarına yeşil sarık takarak gezmelerini işaret etmektedir.

Beyitlerde “**Kaspar, Parsık, Kirkor, Markar**” gibi Ermenice isimlere de yer verilerek, sözlük yazımıyla bir nevi tanıtımı yapılan karşı dildeki yaygın kullanılan isimlerden de okuyucu haberdar edilmektedir.

Metinde yoğun bir argo kullanımının yanında **manç, mançuk, oğlan, lamuk** kelimelerinin beyitlerdeki kullanımlarında görülen anlam ilgileri gulâmcı bir tavır izlenimi bırakmaktadır. Ayrıca açıkça hem Türkçe hem Ermenice yazılan **bok, bokçu Murat, bok yemek, çük, cüc, taşak, dasnihink, teres, buts, gülâmpâre, sâilikündür bi’âr (arsız kış dilencisi), vorzak, ibne, yefallemek, kunim** gibi kelimeler şairin dil kullanımı konusundaki algıyı şekillendirmektedir. Bu kullanım tercihini, şairin divanında yer alan hezliyyât kısmında Sürûri ile olan atışmalarında da görmek mümkündür.

Dikkat çeken bir diğer nokta ise Ermenice kelimelerin (**zarge-dir, korzeli-dir, danz-ım, tun-dur**) sonuna Türkçe ekler getirilerek sunulmasıdır. Bu duruma, Ermeni harfli Türkçe metinlerin varlığı da göz önüne alınca iki dil ve dolayısıyla iki toplum arasındaki iç içe geçmiş yaşamın dilsel uzantısı olarak bakılabilmektedir.

Kısacası eserde yer alan kelimeler arasında bir konu bütünlüğünden söz edilmesi mümkün değildir, kimi konulara ait kavramlar art arda sunulurken ilerleyen beyitlerde tekrar aynı konuya ait kelimelerin işlendiği görülmektedir. Eserde tekrarlı kelimeler tek sayılmak suretiyle toplam 278 kelime karşılığı verilmiştir. Bunlardan 164’ü isim, 60’ı fiil, 38’i sıfat, 5’i zamir ve 9’u zarftır. Bunlar dışında kullanıldığı beyitte kafiyeyi yakalamak adına anlam karşılığı verilmeksizin Ermenice özel isimlerin kullanımı da mevcuttur.

Sözlükte yer alan kelimeler *din, akrabalık adları, hayvanlar, fiiller, içecekler, meyveler, insan bedeni, zaman kavramları, sayılar, doğa, eşyalar, renkler, sıfatlar, giyim* vb. şeklinde tasnif edilebilmekte; bu tasnif, sözlükte yer alan kelimelere bağlı olarak hem tematik hem de gramatikal bir görünüm sergilemektedir. Buna göre kelimelerin tamamına yakını, metindeki yazılış şekilleriyle gruplandırılarak aşağıdaki tablolarda sunulmuştur. Ayrıca bu tablolarda kelimelerin Batı Ermenice asıllarının ve dahi okunuşlarının yanı sıra kullanım sıklığını gösterebilmek amacıyla da beyit numaralarının verilmesi tercih edilmiştir:

1. Dinî Terimler

Metindeki yazımı	Türkçe anlamı	Beyit nu.	Batı Ermenice aslı ve okunuşu
aşvas	Allah	1, 45	Աստուած (Asdvadz)
kiristos	peygamber	1	քրիստոս (krisdos)
meğa	tövbe	45	մեղայ (meğay)
mehke	günah	75	մեղք (meğk)

2. Akrabalık Adları

Metindeki yazımı	Türkçe anlamı	Beyit nu.	Batı Ermenice aslı ve okunuşu
mançuk	oğlan, delikanlı	2	մանչուկ (mançug)
ağcık	kız	2	աղջիկ (ağcık)
ağbar	kardeş	2	Եղբայր/ախպեր (yeğbayr/ah'ber)
mār	mader, anne	2, 30	մայր (mayr)
mart	adam, kişi	6	մարդ (mart)
har	baba	30	հայր (hayr)
timats	karşı, karşısında	31	դիմաց (timats)
ğamats	yavaş	31	կամաց (gamats)
aner	kayınbaba, kaynata	34	աներ (aner)
pesa	damat, güvey	34	փեսայ (pesay)
ğunik	kadın, karı, eş	34	կնիկ (gnig)
babuğ	büyükbaba, dede	41	պապիկ (babig)
manç	oğlan, delikanlı.	40	մանչ (manç)
lamuk	oğlan, erkek çocuk	64	լամուկ (lamug)

3. Fiiller

Metindeki yazımı	Türkçe anlamı	Beyit nu.	Batı Ermenice aslı ve okunuşu
eġu	gel!	3, 5, 6, 56	ելն'լր (yegur)
niste	otur!	3	նստն' (nsde)
ġayna	dur!	3	կայն' (gayne)
ķına	git!	3	գնա' (kna)
zurıtsa	söyle!	3	զրուցն' (zrutse)
hıpa	sus!	3	խփն' (h'pe)
naye	bak!	6	նայն' (naye)
cıllar	olmaz	6	չլիլար (çıllar)
miġudem	yemem	6	մի' կուտնմ (mi gudem)
ķaşe	çek!	6	քաշն' (kaşe)
zarge	vur!	8	զարկն' (zarge)
ġotse	ķapa	9	գոցն' (kotse)
bats	aç!	9	բաց (pats)
baķne	öp!	9	պագն' (bakne)
ġitsi	ķal!	9	կացն' (gatse)
pırne	tut!	10	քնն' (prne)
mact tınem	içine ķoyayım	10	մէջը դնմ (meçı tmem)
ġodre	ķır!	14	կորն' (godre)
ġidure	kes!	14	կորն' (gdore)
kale	yürü!	29	քալն' (kale)
per	getir!	12, 40	բեր (per)
pındıra ġıdnas	ara bul!	60	վնտնէ գոնա'ս (pndre kdnas)
uze	iste!	61	ուզն' (uze)
muzer	isteme!	61	մի' ուզեր (mi uzer)
cicur	göster!	61	ցուցն' (tsutsur)
arsike	çöz!	63, 77	արեղծանն' (areġdzane)
sike	bırak!	64	ծղն' (tske)
ġısse	de!/ söyle!	69	կրսն' (gısse)
ķınanas	uyu!	72	քնանա'ս (knanas)
ġabe	baġla!	73	կապն' (gabe)
madir	gir!	74	մտիր (mdir)
mivaķnar	ķorķma!	76	մի' վախնար (mi vah'nar)

4. Sıfatlar- Zarflar

Metindeki yazımı	Türkçe anlamı	Beyit nu.	Batı Ermenice aslı ve okunuşu
kinov	sarhoş	8	qĥınl (kinov)
ĥent	deli, mecnun	8	ĥentıĥ (h'ent)
mec	iç	10	ıĥıĥ (mec)
bızdıĥ	küçük, ufak, kısa	10	ıqınlıĥ (bzdig)
kes	yarım	12	lĥı (ges)
ĥoşor	büyük	27	ĥınlınl (h'oşor)
vaze vaze	koşa koşa, çabuk çabuk	31	vlıql-vlıql (vaze-vaze)
anirav	haksız, yalancı	33	anıĥırlı (anirav)
āmira	Osmanlı Devleti'nde devlet görevi icra eden Ermenilere verilen ad.	33	anıĥırlı (amira)
aĥık	iyi, güzel	35, 71	anıĥı (aĥeg)
ĥarc	kısa	37	lırlı (garc)
arĥan	uzun	37	ırlııı (yergayn)
baĥats	eksik	38	ıııııı (bagas)
liman	tamam	38	ııııı (Iman)
kiş	az	38	ıııı (kiç)
şade/şad	çok	38, 77	ıııı (şad)
çıĥa	yok	38	ıııı (çga)
ĥa	var	38	ııı (ga)
veran	yukarı	40	ıııııı (veran)
ters	içeri	41	ııııı (ners)
zur	eĥri	44	ııııı (dzur)
diratsu	okuryazar, katip	47	ııııııııı (diratsu)
nor	yeni	49	ıııı (nor)
hin	eski	49	ıııı (hin)
ĥırnak	arka	58	ıııııııı (grnag)
hast	kalin	59	ıııııı (hasd)
paraĥ	ince	59	ıııııııı (parag)
surd	soĥuk	60	ııııııı (tsurd)
dake	sıcak	60	ııııı (dak)

car	kötü, şer	63	չար (çar)
parin	iyi	63	բարի (pari)
tizvar	güç, zor	65	դժուար (tjvar)
madğaş	genç	65	մստղաշ (madğaş)
zer	yaşlı, ihtiyar	65	ծեր (dzer)
haru	uzak	68	հեռու (heru)
modike	yakın	68	մոտիկ (modig)
arc	ön	70	արաշ (araç)
edeğ	art, arka	70	ետև (yedeu)
kova	yan	70	կող (goğ)
keş	kötü, fena	71	զէշ (keş)

5. Hayvan Adları

Metindeki yazımı	Türkçe anlamı	Beyit nu.	Batı Ermenice aslı ve okunuşu
şan	köpek	12	շու՛ն (şun)
hav	tavuk	12	հաւ (hav)
itsi	at	18	ձի (tsi)
çori	katır	18	ջորի (çori)
avanağ	hâr, eşek	18	աւանակ (avanag)
arakil	leylek	27	արազի (arakil)
ğadu	kedi	47	կատու (gatu)
muğ	fare	47	մուկ (mug)
ots	yılan	47	օձ (ots)
oçkar	koyun	62	ոչխար (voçh'ar)
kar	kuzu	62	գառ (kar)
canc	sinek	62	ճանճ (canc)
uğd	deve	69	ուղտ (uğd)
yez	öküz	69	եզ (yez)
ğovo	inek	69	կով (gov)
cıncuğik	Serçe (metinde kuş karşılığında)	71	ճնճիկ (cncğug)
zuğ	balık	74	ձուկ (tsug)
cicüvrnik	kırlangıç	74	ծիծեռնակ (dzidzernag)

6. Eşya Adları

Metindeki yazımı	Türkçe anlamı	Beyit nu.	Batı Ermenice aslı ve okunuşu
zasşkos	örtü, yorgan	37	ծածկոց (dzadzgots)
çıvan	urgan, ip	37	չուան (çvan)
aseğ	iğne	70	ասեղ (aseğ)
hayeli	ayna	71	հայելի (hayeli)

7. Yiyecek- İçecek Adları

Metindeki yazımı	Türkçe anlamı	Beyit nu.	Batı Ermenice aslı ve okunuşu
cur	su	7	ջուր (çur)
cermağ cur	beyaz su=rakı	7	ճերմակ (cermag)
kini	şarap, mey	7	գինի (kini)
hats	ekmek	9	հաց (hats)
amburav	hurma	11	արմավ (armav)
nuş	badem	11	նուշ (nuş)
miğre	bal	11	մեղր (meğr)
anuş	tatlı, pekmez	11	անուշ (anuş)
havkit	yumurta	12	հավիթ (havgit)
mis	et	13	միս (mis)
hınțor	elma	28	խնձոր (h'ntsor)
danz	armut	28	տանձ (dants)
havoc	üzüm	39	խաղող (h'ağog)
țuz	incir	39	թուզ (tuz)
simeruğ	karpuz	39	ձմերուկ (tsmerug)
varun	hıyar, salatalık	39	վարունգ (varunk)
tuțu	dut (metinde limon karşılığında)	42	թութ (tut)
inguz	ceviz, fındık	42	ընկույզ (inguyz)
zerkevil	ayva	42	սերկելի (sergevil)
nur	nar	42	նուր (nur)
sucur	kahve	45	սուրճ (surc)
soh	soğan	66	սոխ (soh')
şıhdor	sarımsak	66	սխտոր (sh'dor)
ğiriy	arpa	67	գարի (kari)

soren	buğday	67	ցորեն (tsoren)
muğ	tütün, sis, duman	75	մուխ (muh')

8. İnsan Bedenine Dair Adlar

Metindeki yazımı	Türkçe anlamı	Beyit nu.	Batı Ermenice aslı ve okunuşu
kit	burun	4	քիթ (kit)
beran	ağız	4	բերան (peran)
moruk	sakal	4	մորուք (moruk)
aşk	göz	4	աչք (açk)
anğac	kulak	4	ականջ (aganç)
ğuluğ	baş, kafa	4	գլուխ (kluh')
vor	kalça	13	նո (vor)
ğogov	testis	13	կոկով (gogov)
eres	yüz	18	երես (yeres)
ğilir	erkeklik organı, penis	19	կլիւն (glir)
pord	göbek	50	փոր (por)
zerk	el	51	ձեռք (tserk)
tev	kol	58	թեւ (tev)
armuk	dirsek	66	արմուկ (armug)
votkı	ayak	66	նոք (votk)
şillik	boyun	67	շիկ (şlink)
maz	saç	67	մազ (maz)
meşk	bel	75	մէջք (meçk)

9. Renk Adları

Metindeki yazımı	Türkçe anlamı	Beyit nu.	Batı Ermenice aslı ve okunuşu
ğanac	yeşil (metinde Seyyid karşılığında)	16	կանաչ (ganaç)
ğarmir	kırmızı	58	կարմիր (garmir)
sev	siyah, kara	58	սեւ (sev)
cermağ	beyaz	68	ճերմակ (cermag)
değın	sarı	68	դեղին (teğın)

10. Doğa Terimleri

Metindeki yazımı	Türkçe anlamı	Beyit nu.	Batı Ermenice aslı ve okunuşu
ğırak	ateş	7	ղրակ (grag)
marķarid	inci	9	մարգարիս (markarid)
oski	altın	15	ոսկի (vosgi)
luşaga	mehtap	33	լուսնկայ (lusngay)
arev	güneş	33	արև (arev)
pat	odun	44	փայտ (payd)
ķorzeli	kömür	44	գործելի (kordzeli)
ansirev	yağmur	46	անձրև (antsrev)
cuvn	kar	46	ձիւն (tsyun)
zov	deniz	59	ծով (dzov)
hov	rüzgar	62	հով (hov)
erkink	gök, gökyüzü	63	երկինք (yergink)
kecin	yer, yeryüzü	63	գետին (kecin)
zar	ağaç	67	ծառ (dzar)

11. Giysi Adları

Metindeki yazımı	Türkçe anlamı	Beyit nu.	Batı Ermenice aslı ve okunuşu
ğalik	terlik	32	քայլիկ (kaylig)
ğagbar	kalıp	32	կաղապար (gağabar)
patdos	kafaya sarılan uzun kumaş, sarık, türban	51	փաթթոց (pattots)
vardin	don, giysi, iç çamaşırı	64	վարտիք (vardik)
ķodi	kuşak	75	գոտի (kodi)

12. Sayı Adları

Metindeki yazımı	Türkçe anlamı	Beyit nu.	Batı Ermenice aslı ve okunuşu
meg	bir	20	մեկ (meg)
erguk	iki	20	երկու (yergu)
irek	üç	20	երեք (yerek)
çors	dört	20	չորս (çors)
hink	beş	20	հինգ (hink)

vets	altı	20	վեց (vets)
uhtu	yedi	20	յոյթ (yot)
utu	sekiz	21	ույթ (ut)
ini	dokuz	21	ինը (ini)
dası	on	21	տասը (dası)
kışan	yirmi	21	քսան (ksan)
ersun	otuz	21	երեսուն (yeresun)
karasun	kırk	22	քառասուն (karasun)
itsun	elli	22	հիսուն (hisun)
vatsun	altmış	22	վաթսուն (vatsun)
harur	yüz	23	հարյուր (haryur)

13. Zaman Kavramları

Metindeki yazımı	Türkçe anlamı	Beyit nu.	Batı Ermenice aslı ve okunuğu
kes ğiřer	gece yarısı	12	կէսգիշեր (geskiřer)
kiraki	pazar günü	17, 53	կիրակի (giragi)
zadik	paskalya	17	զատիկ (zadig)
hima	şimdi	36	հիմա (hima)
amar	yaz mevsimi	46	ամառ (amar)
samar	kış mevsimi	46	ձմեռ (tsmer)
řabat	cumartesi	53	շաբաթ (řapat)
ergu řabti	pazartesi	54	Երկուշաբթի (yerguřapti)
irek řabti	salı	54	երեքշաբթի (yerekřapti)
çarek řabti	çarşamba	54	չորեքշաբթի (çorekřapti)
hink řabti	perşembe	55	հինգշաբթի (hinkřapti)
urbat	cuma	55	ուրբաթ (urpat)

14. Argo Kelimeler

Metindeki yazımı	Türkçe anlamı	Beyit nu.	Batı Ermenice aslı ve okunuğu
dasnihink	teres, pezevenk, muhabbet tellalı	18	տասնընիսկ (dasnihink)
cüc	küçük çocuk erkeklik organı	24	ճուճ (cuc)
buts	diřilik organı	27	բունց (punots)
vorzağ	homoseksüel, ibne	48	ործախ (vordzah')
ķunim	sikeyim	50	քունիմ (kunim)

15. Diğer Kavramlar

Metindeki yazımı	Türkçe anlamı	Beyit nu.	Batı Ermenice aslı ve okunuşu
tağavor	şah, kral, itibarlı kimse	1	թագաւոր (takavor)
varbed	usta	2	վարպետ (varbed)
tur	kapı	9	դուռ (tur)
hındım	cümbüş	7	խնդում (h'ntum)
fun	ev	14	տուն (dun)
ballik	anahtar	14	բանալիք (panalik)
banik	hamam	14	բաղնիք (pağnik)
ışdağ	gümüş, gümüş para	15	ստակ (sdak)
ğidor	para	15	կտոր (gdor)
tohrağ	çanta, kese	15	տոպրակ (dobrag)
hay	Ermeni	16	հայ (hay)
dacık	Müslüman-Türk	16	սաճիկ (dacig)
astuzı parin	"Tanrı'nın iyiliği" anlamına gelen bir selamlama	17	աստճու բարիք (asddzu parin)
tuht	kağıt	18	թուղթ (tuğt)
ğınğahar	vafiz babası (metinde sağdıç karşılığında)	26	կնքահայր (gnkahayr)
sanahar	vafiz babası (metinde damat karşılığında)	26	սանահայր (sanahayr)
hırsinik	düğün	26	հարսնիք (harsnik)
hars	gelin	26	հարս (gelin)
keft	ruh hâli, zevk, mizah	35	քէֆ (kef)
aştanağ	kule, gözetleme kulesi; tekne (metinde gemi karşılığında)	59	աշտարակ (aşdarag)
canpa	yol	60	ճամբա (campa)
cenc	duman, et veya yağ kokusu	62	ճենճ (cenc)
kun	uyku	72	քուն (kun)
hor	kuyu	72	հոր (hor)
çan	ses	76	ձայն (tsayn)
urağs	mutluluk	76	ուրախ (urah')

Sonuç

Edebiyatımızda altmış ila yetmiş arası manzum sözlük bulunduğu düşünülmektedir. Bunlardan büyük bir çoğunluğu Arapça ve Farsça odaklı olmakla birlikte iki dilli ya da üç dilli bir içeriğe sahiptirler. Edebî yönden kuvvetli olmasalar bile yazıldıkları dönemin sosyal ve kültürel yapısına ışık tutmaları nedeniyle akademik çalışmalara konu olmaları edebiyat tarihimiz açısından önem arz etmektedir.

Dil ve dil öğrenimi açısından önemli bir yere sahip oldukları kadar, yazıldıkları döneme ait dil özelliklerine, eğitim anlayışına ve hatta sosyal yapıya ait niteliklerle ilgili bilgi sunmaları bakımından da dikkate değerdirler. Lugât-i Ermeniyeye, şekil özellikleri bakımından manzum sözlük geleneğine tam olarak uygun olmasa da ilgili hususlarda genel bir bilgi edinilmesine olanak sağlamaktadır.

Lugatta, kelime sunumunda herhangi bir genel düzen tasarlanmamıştır. Bir beyitte önce Türkçe kelime ardından Ermenice kelime sunulurken, bir başka beyitte tam tersi bir kullanıma yer verilebilmiştir. Manzum sözlüklerde rastlanabilen kelimelerin altının/üstünün çizili olması, farklı renklerin kullanılması gibi nitelikler sözlüğün bazı nüshalarında mevcuttur.

Lugât-i Ermeniyeye, beyit sayısının 100'den az olması, kıta kullanılmaması, bölümlendirme yapılmaması gibi yönleriyle diğer manzum sözlüklerden farklı bir yapı sergilemektedir. Öte yandan sunduğu 278 kelimeyle manzum sözlüklerde 500 ila 3000 kelime anlamının verilmesi genellemenin de dışında kalmaktadır.

Şairin üslubu akıcıdır ancak Ermenice bilmeyen birinin kelimeleri net olarak algılaması oldukça güçtür. Duyulduğu gibi yazılması kelimelerin yanlış öğrenilmesine yol açabileceği izlenimi bırakmaktadır. Metinde müellifi kaynaklı argo kullanımı da dikkat çeken diğer bir özelliktir. Metnin bütünü göz önüne alındığında edebî bir kaygı taşıdığını söylemek ise oldukça güçtür.

Öte yandan manzum sözlükler eğitim amaçlı yazılmış olsalar da incelediğimiz metnin bir yerde okutulup okutulmadığına dair herhangi bir kayda henüz rastlanmamıştır. Ancak temel seviye dil öğretiminde ve günlük yaşamda kullanılan pek çok kelimeyi içermesi bakımından da belli bir doyuruculuk sunduğunu söylemek mümkündür. Bu metnin dilsel önemi hem dönemi için Ermenice-Türkçe tek manzum sözlük olmasından hem de 19. yüzyılda kullanılan Batı Ermenice hakkında fonetik veriler sunmasından ileri gelmektedir.

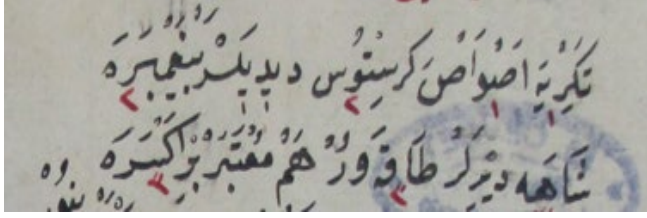
Kaynaklar

- Akalın, Ş. (2010). Sözlüğün Tarihi. *Türk Dili*, 699, 268-279.
- Aksan, D. (1998). Türklerde Sözlükçülük, Bugün Türkiye'de Sözlük. *Kebikeç*, 6, 115-118.
- Aksoyak, İ. H. (2001). Refi'-i Kâlâyî ve 'Geçme Çubuk' Manzumesi. *Türk Kültürü İncelemeleri*, 4, 159-172.
- Alpaydın, B. (2007). Refi'-i Kâlâyî Dîvânı (İnceleme-Metin). (Tez No. 215064) [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi] YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Babacan, İ. (2017). Edebiyatımızın Müstakil Tek Tarihî Manzum Ağız Sözlüğü: Erzurum Lehçesi Lügati. *Diyalektolog*, 14, 87-110.
- Bursalı Mehmed Tahir Bey. (1972). *Osmanlı Müellifleri*. C.2. Yaylacık Matbaası.
- Çiftçi, Ö. (2018, 01 Eylül). Fatın Davud. *Hâtimetü'l- Eş'âr*. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>
- Dankoff, R. & Kut, T. & Weitenberg, J.J.S. (1996). *The Versified Armenian-Turkish Glossary by Kalayi*. Cleveland State University Armenian Publications.
- Demirci, İ. (2012). Tuhfe-i Vehbî Manzum Sözlük (Transkripsiyonlu Metin, İnceleme, Sözlük). (Tez No. 319591) [Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Üniversitesi] YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Derviş, S. (2004). *Fosforlu Cevriye*. Doğan Kitap.
- Erdem, M. D. (2005). Manzum Sözlükler ve Tuhfe-i Âsım. *International Journal of Central Asian Studies*. 10(1), 197-215.
- Gerçek, S. N. (1941). Fransızca- Rumca- Ermenice Öğreten Manzum Lûgatler. Akşam Gazetesi [21 Şubat 1941].
- İlıcak, Ş. & Goshgarian, R. (2006). *Kendi Kendine Ermenice*. Türkiye Ermeni Patrikliği Yayınları.
- Karavelioğlu, M. A. (2007). Refi'-i Kâlâyî. *TDVİA*, 34, 526.
- Kılıç, A. (2006). Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerimizden Sübha-i Sıbyân -1- (İnceleme). *Turkish Studies*, 1(2), 81-100.
- Kılıç, A. (2007). Denizlili Mustafa b. Osman Keskin ve Eseri Manzûme-i Keskin. *Turkish Studies*, 2(3), 340-348.
- Levent, A. S. (2017). *Divan Edebiyatı (Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar)*. Dergâh Yayınları.
- Muallim Naci, (1333). Esâmî. Mahmud Beg Matbaası.

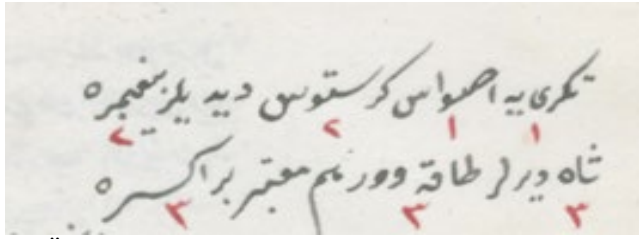
- Okumuş, S. (2008). *Anadolu Sahasında Manzum Sözlükler ve Hevâî'nin Makbûl-i Ârifine Dair*. Zbornik Radova Tuzla Üniversitesi Felsefe Fakültesi, 32 (9), 309-324.
- Ölker, G. (2022). Türkçe-Rumca Manzum Sözlükler Dizisi II: Tuhfe-i Rumî. *Selçuk Türkiyat*, 54, 217-233.
- Öz, Y. (1997). Tuhfe-i Vehbî Şerhleri. *İlmî Araştırmalar*, 5, 219-232.
- Öz, Y. (2010). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tiryakiol, S. (2013). Dil Öğretimi Geleneğimizde Manzum Sözlükler (Tuhfe-i Asım Örneği). (Tez No. 350020) [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi] YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.

Ekler:

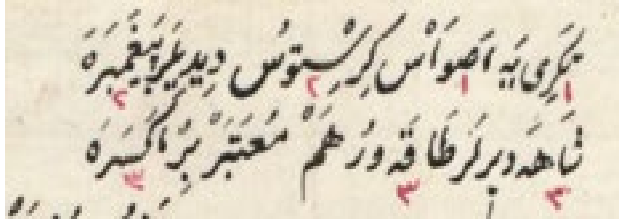
Nüshalardan örnek beyitler aşağıda sunulmuştur:

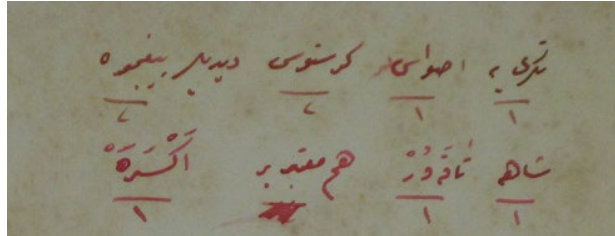
İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı nüshasından

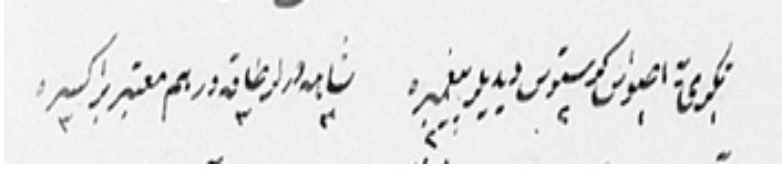
İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, NEKTY04005 nüshasından

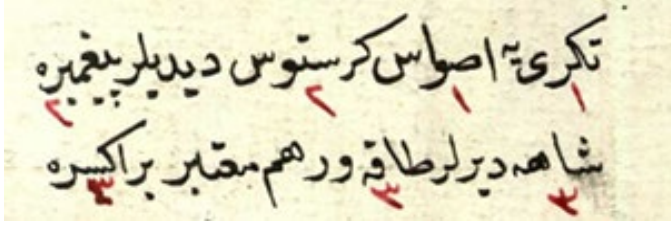
İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, NEKTY10210/03 nüshasından

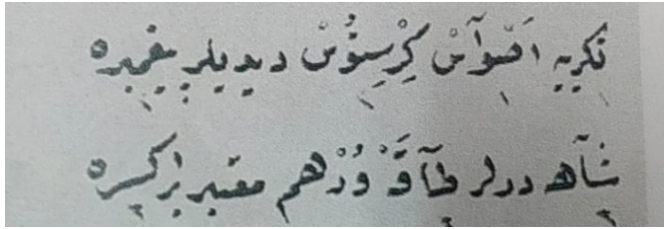
İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Kütüphanesi nüshasından

Süleymaniye Kütüphanesi nüshasından

Ankara Millî Kütüphane nüshasından

Kaynağı bilinmeyen nüshadan